

[Πρακτικά Ημερίδας]

Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης

Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΡΣΟΣ, Το μεταφραστικό εγχείρημα και τα σημάδια του στο κείμενο

Στα *Cantos* του Έζρα Πάουντ συχνά παρατίθενται ή αποδίδονται στα αγγλικά αποσπάσματα κεμένων από άλλες γλώσσες· προβάλλεται έτσι με έμφαση το ζήτημα της μετάφρασης, και μάλιστα της σημασίας που έχει για την ποίηση η μεταφραστική σχέση με γλώσσες ξένες, αλλά και παλαιές ή αρχαίες, δηλαδή, από μια ορισμένη άποψη, νεκρές. Ο μεταφραστής λοιπόν των *Cantos*^[1] αντιμετωπίζει, αναπόφευκτα, την πρόκληση του δικού τους μεταφραστικού τρόπου. Σε ορισμένες πλευρές αυτού του μεταφραστικού τρόπου θα ήθελα να αναφερθώ, μιλώντας για τα «σημάδια» που αφήνει ο συγχρωτισμός με το «ξένο» ή το «νεκρό» στη γλώσσα που ασκεί τη μετάφραση δοκιμάζοντας την οικειότητα και τη ζωντάνια της.^[2]

Θεωρούμε ότι η μετάφραση είναι λογοτεχνικά επαρκής, όταν παράγει κείμενο που φαίνεται σαν να είχε γραφτεί εξ αρχής στην οικεία της γλώσσα. Σωστά, κατά τη γνώμη μου, στον βαθμό, όμως, που δίνουμε την αρμόζουσα έμφαση σε αυτό το «σαν». Γιατί άραγε η μετάφραση, προκειμένου να είναι λογοτεχνική, οφείλει να σβήνει τα ίχνη του εγχειρήματός της; Δεν θα πρέπει, απεναντίας, η γλώσσα της μετάφρασης να φανερώνει κάπως, να καθιστά αναγνώσιμο το μεταφραστικό γεγονός, και άρα, με την έννοια αυτή, να σημαδεύεται από το μεταφραστικό εγχείρημα; Πώς αλλιώς θα λειτουργήσει η μετάφραση ως καίριο τμήμα μιας λογοτεχνικής παράδοσης, δίχως απλώς να τοποθετείται σε πλαίσιο προκαθορισμένο ερήμην της μεταφραστικής εμπειρίας;

Τίθεται λοιπόν το ζήτημα της ιδιαιτερότητας της μεταφραστικής γραφής, ως λογοτεχνικής ακριβώς, και των επιπτώσεών της στη γλώσσα της. Σε τι συνίσταται η ιδιαιτερότητα αυτή;

Για να υπάρξει μετάφραση πρέπει, νομίζω, να δεχτούμε, ως υπόθεση εργασίας, ότι συμβαίνουν περίπου τα ακόλουθα. Ένα κείμενο γραμμένο σε μια ορισμένη γλώσσα, μια ορισμένη στιγμή, δημιουργεί προηγούμενο: κάτι σαν διαρκές (αν και όχι κατ' ανάγκην σταθερό) νοηματικό μόρφωμα, λεπτούργημα νοηματικής ισχύος, στο οποίο μπορούν να έχουν πρόσβαση ή αναφορά άλλες γλώσσες, σε στιγμές διαφορετικές. Αυτό το νοηματικό «κάτι» θεωρείται, τρόπον τινά, δεδομένο: παρέχει το έδαφος, οσοδήποτε ακροσφαλές, επάνω στο οποίο (ή, αν προτιμούμε, τον αστερισμό, οσοδήποτε δυσδιάκριτο, κάτω από τον οποίο) συντελείται το μεταφραστικό έργο, προσηλωμένο στο πέρασμα από γλώσσα σε γλώσσα, από γλωσσικό τρόπο σε γλωσσικό τρόπο. Τη μετάφραση, δηλαδή, την ενδιαφέρει να κρατήσει το νόημα ή, έστω, το είδωλο ενός νοήματος σχεδόν σε κατάσταση παρένθεσης, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της πολλαπλότητας των γλωσσών, αλλά και να τεθούν σε ενέργεια οι πιθανές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών γλωσσικών τρόπων. Αυτή είναι η ιδιαιτερότητά της και από αυτήν θα σημαδευτεί η γλώσσα της.

Το μεταφραστικό ενδιαφέρον δεν είναι αυτονόητο. Τη μετάφραση δεν την ασκούν διαρκώς όλες οι γλώσσες. Ορισμένες, όπως η αρχαία ελληνική, δεν φαίνεται να την άσκησαν ποτέ. Το κάνουν σήμερα, όμως, ολοένα και περισσότερες. Και το κάνουν αδιαφορώντας, λίγο έως πολύ, τόσο για την ιδέα ότι το νόημα είναι υπόσταση που εύκολα, σχεδόν αυτόματα, περνάει από γλώσσα σε γλώσσα, όσο και για τον άλλο κοινό τόπο της σύγχρονης μας κριτικής, ότι τα γλωσσικά παιχνίδια είναι ασύμβατα μεταξύ τους, το νόημα διαφεύγει διαρκώς, και άρα το πέρασμα από γλώσσα σε γλώσσα είναι κατ' ανάγκην ατελέσφορο. Καλό είναι, με βάση το δεδομένο της μεταφραστικής πρακτικής, να ελέγχουμε τις θεωρίες που θέλουν τη μετάφραση είτε πράγμα φυσικό είτε πράγμα αδύνατο.

Προχωρούμε στα ερωτήματά μας: τι είδους σημάδια αφήνει στη γλώσσα ένα εγχείρημα σαν αυτό που περιγράψαμε; Σημάδια που η μεταφραστική γραφή αναπόφευκτα φέρει, αλλά και οφείλει, πολλές φορές, να

προβάλλει αντί να συγκαλύπτει, έτσι ώστε να αποφευχθούν δυο πράγματα: πρώτον, ένα κείμενο που είναι κακό με τον μοναδικό τρόπο που έχουν οι μεταφράσεις να γράφουν τη γλώσσα τους άτεχνα[ ] και δεύτερον, ένα κείμενο που αφήνει τη γλώσσα του σχεδόν ανέπαφη από το μέλημα της μεταφραστικής άσκησης, το άχθος ή το παιχνίδι της. Πρόκειται για σημάδια στη γραμματική και το συντακτικό της γλώσσας, στις ρυθμικές και φωνολογικές της δυνατότητες, στις ρητορικές της συνήθειες, στα όρια ανάμεσα στα διαφορετικά της ιδιώματα. Κάθε μετάφραση, κατά περίπτωση, και καλεί και αποδιώχνει, και φιλοξενεί και οικειοποιείται το «ξένο»^[1] προσπαθεί και να αναβιώσει και να ξεπεράσει το «νεκρό», και να το θυμηθεί και να το ξεχάσει. Αλλού η μετάφραση δείχνει τη μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια αυτοπειθαρχίας -αποτέλεσμα διαρκών διορθωτικών παρεμβάσεων, περισσότερο ή λιγότερο αναγκαιών και αποτελεσματικών, που ελέγχουν την ακατάσχετη τάση λέξεων και σχημάτων να λένε άλλα αντ' άλλων και αλλού, η ίδια μετάφραση δείχνει να εγκαταλείπεται στην περιπλάνηση, προβαίνοντας σε δυσεξήγητους ακροβατισμούς, συγκερασμούς ανοίκειους, έχοντας σχεδόν εναποθέσει στο τυχαίο την πιθανότητα της ευστοχίας. Το ζητούμενο δεν είναι μια θεωρία της μετάφρασης ή της συγκριτικής φιλολογίας που θα επιβάλει σχετικούς κανόνες-ούτε μια ιστορία που θα περιοδολογήσει κρατούσες ροπές -όσο και αν πολλές τέτοιες προσεγγίσεις και ενδιαφέρουσες είναι και καλό μπορεί να έχουν κάνει στη μετάφραση και τη λογοτεχνία γενικότερα. Χρειάζεται, κατ' αρχάς, να διακρίνουμε τη συγκεκριμένη μορφή και σημασία που κάθε διαφορετική μεταφραστική πρακτική, αναλόγως των χαρακτηριστικών που διακρίνουν τον ιδιαίτερο τρόπο της, προσδίδει στις σχέσεις με το «ξένο» ή το «νεκρό», φωτίζοντας έτσι, υπό την ιδιαίτερη οπτική της γωνία, ζητήματα όπως αυτά της πολιτισμικής παράδοσης ή της ιστορικής μνήμης.

Επιστρέφω στα *Cantos* λοιπόν, για να συγκεντρώσω την προσοχή μας στον δικό τους μεταφραστικό τρόπο. Θα ήθελα, πριν φέρω παραδείγματα, να ανατρέξω σε ένα από τα πολλά κριτικά δοκίμια του Πάουντ, που μπορούν να θεωρηθούν ότι διατυπώνουν γενικότερες απόψεις περί λογοτεχνίας και μετάφρασης, οι οποίες συνδέονται στενά με τον μεταφραστικό αυτό τρόπο, τις προϋποθέσεις και τα επακόλουθά του. Πρόκειται για το «How to Read» («Πώς διαβάζουμε»). Σύμφωνα με τα γραφόμενα εκεί λοιπόν, η λογοτεχνία δεν ενδιαφέρει ως πεδίο καταγραφής ανθρώπινων συναισθημάτων ή ιδεών. Ενδιαφέρει ως τέχνη άσκησης του λόγου, που μπορεί να βελτιώσει, δηλαδή να καταστήσει αποτελεσματικότερη ή καιρική, τη γλωσσική διατύπωση κάθε συναισθήματος ή ιδέας. Επιτελεί έτσι σημαντική λειτουργία για τα κοινά, όχι επειδή εκφράζει ή διαμορφώνει αυτό που σήμερα αποκαλούμε «κουλτούρα» συγκεκριμένων εθνικών κοινοτήτων ή κοινωνικών ομάδων, αλλά επειδή επιτρέπει στην παιδεία να κινηθεί δραστικά στο ευρύτερο πλαίσιο ενός πολιτισμού ο οποίος εκτείνεται στον χώρο και στον χρόνο, διαπερνώντας τα όρια προδιαγεγραμμένων συλλογικών σωμάτων ή ταυτοτήτων (Pound 1954, 21):

Η λειτουργία αυτή δεν έχει καμία σχέση με επιβολές και πειθαναγκασμούς και νταηλίκια που κάνουν τους ανθρώπους να δεχτούν τη μια γνώμη ή τις εξής δέκα γνώμες, κόντρα στις υπόλοιπες όλες ή τις εξής άλλες δέκα. Έχει να κάνει με τη διαύγεια και την ισχύ κάθε σκέψης και οποιασδήποτε γνώμης. Έχει να κάνει με τη διαφύλαξη της καθαρότητας των εργαλείων, με την ευρωστία του ίδιου του υλικού της σκέψης. Και λίγο παρακάτω:

Οι μεγάλοι συγγραφείς δεν χρήζουν αποκαλυπτηρίων. Χυλό δεν έχουν μέσα τους, καμιά ανάγκη να τους ζουλήξεις να τον βγάλουν. Δεν προσφέρονται για εκμετάλλευση αυτοκρατορικού ή συναισθηματικού τύπου. Ο Όμηρος θεμελίωσε ολάκερο πολιτισμό· πολιτισμό, όχι παραφουσκωμένες αυτοκρατορίες της σειράς. Έτσι η γλώσσα της λογοτεχνίας δεν αφορά τόσο στο νόημα, όσο στη δύναμη της νοηματικής φόρτισης· γίνεται εργαλείο, όχι έκφρασης πνεύματος, παρά διάπλασης νοηματοδοτικής ισχύος. Περισσότερο κωδικοποιημένα, αν όχι συνθηματικά (Pound 1954, 23):

Μεγάλη λογοτεχνία είναι, απλούστατα, γλώσσα φορτισμένη με νόημα στον ακρότατο δυνατό βαθμό.

Στο πεδίο ενός πολιτισμού, οι διαφορετικές γλώσσες είναι σαν συμπληρωματικές: οι λογοτεχνικά σημαίνουσες διαφορές τους συνίστανται στο ότι κάθε γλώσσα, σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας της, έχει έναν δικό της, οικείο τρόπο να είναι ισχυρή, υπό ορισμένες συνθήκες και για ορισμένα πράγματα, ενώ είναι αδύναμη αλλού. Οι μεταφραστικές σχέσεις επιτρέπουν την καλλιέργεια της ισχύος, ή την αναπλήρωση των αδυναμιών, μιας γλώσσας μέσω της άσκησης της στις δεξιότητες μιας άλλης (Pound 1954,36):

Οι διάφορες γλώσσες -εννοώ τα συγκεκριμένα λεξιλόγια, τα ιδιώματα- έχουν επεξεργαστεί ορισμένους μηχανισμούς επικοινωνίας και καταγραφής. Καμιά γλώσσα δεν είναι πλήρης. Ο δεξιότηχνης μπορεί να διευρύνει ολόένα την οικεία του γλώσσα, να την κάνει ικανή να φέρει το ένα ή το άλλο φορτίο που μέχρι τότε έφερε κάποια άλλη γλώσσα· μα κανείς δεν σταματάει τη διαδικασία. Την ώρα που ο Προυστ μαθαίνει Χένρυ Τζέιμς και ετοιμάζεται να ξεμπερδέψει με κάτι κολλαρισμένα γαλλικά μπιλιετάκια, ολάκερη η αμερικανική λαλιά ανασκουμπώνεται κι αγκομαχάει, το ίδιο και κάθε άλλη γλώσσα.

Η πολυγλωσσία λοιπόν συνιστά στοιχείο ενός πολιτισμού ο οποίος δεν είναι ούτε πλαίσιο συνδιαλλαγής μεταξύ αυθύπαρκτων εθνικών συνόλων, ούτε ενιαία ιστορική οντότητα βαθμιαίας ανάπτυξης και ωρίμανσης· βρίσκεται πλησιέστερα σε ένα ανοιχτό αγωνιστικό πεδίο, όπου οι αγώνες επικεντρώνονται όχι τόσο στην παγίωση συγκεκριμένων αντιλήψεων ή ιδεών, όσο στην αξιοποίηση και διαρκή δοκιμασία κάθε αντίληψης και κάθε ιδέας. Οι μεταφραστικές σχέσεις μεταξύ γλωσσών στο έδαφος ενός τέτοιου στίβου δεν είναι σχέσεις ερμηνευτικής κατανόησης του «άλλου» ή της ιστορίας· είναι μάλλον σχέσεις άμιλλας για την καιρία νοηματική φόρτιση ενός επείγοντος παρόντος. Αυτό που ορίζει έναν τέτοιο πολιτισμό μέσα στον χρόνο δεν είναι το «πνεύμα» του, αλλά η τέχνη με την οποία το ασκούν οι γλώσσες του στην εξέλιξη τους.

Με αυτήν την έννοια, κάθε γλώσσα βρίσκεται, ανά πάσα στιγμή, στη διάθεση κάθε άλλης γλώσσας. Όμως αξία για ανάγνωση και μετάφραση έχουν μόνον εκείνα τα κείμενα της κάθε γλώσσας που έχουν πραγματοποιήσει σημαντικά βήματα ή άλματα, επινοήσεις δεξιοτεχνίας στη δουλειά της γλωσσικής έκφρασης. Δεν είναι καν ανάγκη τα κείμενα αυτά να είναι τα αρχικά πρωτότυπα -η υπερτίμηση των οποίων προϋποθέτει μιαν ιστορικιστική λογική ξένη προς τα κριτήρια του Πάουντ. Μπορούν κάλλιστα να είναι μεταφράσεις, φτάνει οι μεταφράσεις αυτές να έχουν επιτελέσει αξιόλογο γλωσσικό έργο.

Μια γλώσσα διαβάζεται και μεταφράζεται λοιπόν στις εκφάνσεις και τις στιγμές της όπου ασκεί εξαιρετικά την οικεία της νοηματοδοτική ικανότητα· μια γλώσσα μεταφράζει, όταν και όσο το έχει ανάγκη, προκειμένου να συναγωνιστεί την άλλη, πασχίζοντας να λειτουργήσει με τρόπο ισάξια ισχυρό. Αυθαιρεσία, ασφαλώς· αλλά με την έννοια της επιλογής που αναλαμβάνει την ευθύνη της προαίρεσής της.

Και για να επιστρέψουμε στο ζήτημα των σχημάτων του λόγου μας. Με βάση μια τέτοια μεταφραστική άμιλλα, δυο γλώσσες ξένες μεταξύ τους συνδέονται ή έλκονται αμοιβαία στον στίβο ενός κοινού πολιτισμού, με τη δύναμη ενός ενδιαφέροντος που εξουδετερώνει, ως έναν βαθμό, την αντίθεση ανάμεσα στην οικειοποίηση και τη φιλοξενία ή ανάμεσα στην απρόσκοπτη επικοινωνία και την αποξένωση. Το «ξένο» διέπεται από το «οικείο», αλλά το οικείο χάνει, την ίδια στιγμή, κάτι από την οικειότητά του. Αρμόζει ίσως, εν προκειμένω, στη μεταφραστική συσχέτιση το σχήμα της συνομιλίας. Όσο για τη νεκρή γλώσσα, αποκτά τον χαρακτήρα ενός ιδιάζοντος ξένου, δυσπρόσιτου ίσως, πάντως εξ ίσου, ίσως και περισσότερο ελκυστικού: το ιστορικά τετελεσμένο επιμένει να ενδιαφέρει με την εξαιρετική ισχύ ενός επιβλητικού προηγούμενου που καλεί σε συνομιλία, με μόνο πρόσωπο τα γραπτά κείμενα, δίχως τη μεσολάβηση της προφορικής μαρτυρίας. Οι ιστορικές αποστάσεις γίνονται έτσι γέφυρες πολιτισμικής επικαιρότητας, και η ιστορία κάτι σαν διαρκές πολιτισμικό παρόν, όπου ο ενεστώτας συνομιλεί όχι τόσο με τον αόριστο, όσο με τον παρακείμενο.

Τελικά, μέτρο και του «οικείου» και του «ζωντανού» μένει, κατά βάσιν, αυτός ο πολιτισμικός στίβος, τα όρια του οποίου χαράζονται από τις ίδιες τις επιλογές της μεταφραστικής πρακτικής. Η ύπαρξη αποστάσεων

ριζικότερων από εκείνες του «ξένου» και του «νεκρού», αποστάσεων πολιτισμικού χάσματος, σημαίνει απουσία μετάφρασης: πρόκειται για αποστάσεις αδιαφορίας μάλλον παρά διαφοράς, που κάνουν την ξένη ή τη νεκρή γλώσσα «βάρβαρη», όχι με την έννοια του απολίτιστου, αλλά με την έννοια του γλωσσικά απροσπέλαστου.

Τα *Cantos*, βέβαια, δεν είναι μετάφραση, αλλά μπορούμε, νομίζω, να ανιχνεύσουμε στην αγγλική τους τα σημάδια μιας τέτοιας θεώρησης των γλωσσικών πραγμάτων και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Το κείμενο είναι σαν να διατηρεί διαρκώς ζωντανή τη μνήμη της πρόκλησης γλωσσών όπως η ιταλική καθομιλουμένη, η γαλλική της πεζογραφίας και, κυρίως, η διάλεκτος της προβηγκιανής ποίησης, τα νεο-λατινικά της ιταλικής Αναγέννησης, η κλασική λατινική και η αρχαία ελληνική της επικής και λυρικής ποίησης. Υπάρχουν χωρία, περιορισμένα αλλά σημαντικά, όπου ασκείται κανονικά το μεταφραστικό εγχείρημα, σε εκτεταμένο σώμα αλλόγλωσσου κειμένου, πρωτότυπου ή μεταφρασμένου σε τρίτη γλώσσα.^[3] Συνηθέστερα, τα *XXX Cantos* θυμίζουν τη μεταφραστική εμπειρία με την αποσπασματική αναφορά αλλόγλωσσων φράσεων που άλλοτε μεταφράζονται (αυτές οι ίδιες ή άλλα χωρία των αντίστοιχων κειμένων, είτε αμέσως πριν ή μετά το παράθεμα, είτε σε άλλα σημεία των *Cantos*) στα αγγλικά, ενίοτε και σε τρίτη γλώσσα, κι άλλοτε πάλι δεν μεταφράζονται καθόλου, απηχούνται μόνο, σε ορισμένες εκφάνσεις των αγγλικών του κειμένου. Οι νεκρές γλώσσες, θα πρέπει να σημειωθεί, δεν έρχονται απλώς να προστεθούν στις ξένες. Έχει ιδιαίτερη σημασία η παρέμβασή τους, μέσω της οποίας τα αγγλικά των *Cantos* μοιάζουν να αναμετρώνται με τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη μετάφραση μιας γλώσσας ξένης και τη μετάφραση μιας γλώσσας νεκρής -και να διερευνούν έτσι τη διαφορά ανάμεσα σε μια απόσταση απλώς γλωσσολογική και μια απόσταση ιστορική: έχεις ώρες-ώρες την εντύπωση ότι τα *XXX Cantos* δεν είναι παρά η εκτεταμένη προσπάθεια να ανακαλύψει η ποιητική γλώσσα τι κάνει το «νεκρό» περισσότερο οικείο ή, εν πάσει περιπτώσει, περισσότερο αμυλλητικό από το «ξένο» που ζει δίπλα σου -ή τι κάνει την ιστορία των πολιτισμών στίβο πιο επίκαιρο από τη γεωγραφία των εθνών.^[4]

Τα σημάδια στα οποία αναφέρομαι φαίνονται όχι μόνον εντοπισμένα στα χωρία των *XXX Cantos* που μπορούμε να θεωρήσουμε μεταφράσεις, αλλά και διάχυτα στον ποιητικό λόγο. Θα μπορούσα, συνοπτικά, να χαρακτηρίσω ως εξής τη λογική που τα διέπει: εξάντληση μάλλον, παρά καταστρατήγηση, των ορίων της οικειότητας και της ζωντανίας της γλώσσας που μεταφράζει· πράγμα που σημαίνει ότι οξύνονται οι σχέσεις της αγγλικής με την οικεία της γραπτή παράδοση τόσο στο επίπεδο της μορφολογίας, όσο και σε εκείνο της σύνταξης και της ρητορικής, συγχρόνως όμως ασκείται με εικονοκλαστικό πείσμα η δυνατότητα της γλώσσας να μεταφέρει σε δικό της πεδίο την ανάγνωση των νεκρών, κυρίως, γλωσσών, παραβαίνοντας ή αμφισβητώντας καθιερωμένους τρόπους ερμηνείας των αντίστοιχων κειμένων.

Σε γενικές γραμμές, η γλώσσα των *Cantos* αξιοποιεί, προς την κατεύθυνση αυτή, με επιμονή, αν όχι με προκλητική αυταρέσκεια, την εξαιρετική ευλυγισία που έχει η αγγλική, την παράδοξη ευχέρεια με την οποία η απλότητα των κανόνων της της επιτρέπει να παίζει τα γλωσσικά της παιχνίδια. Κι όταν υπερβάλλουν, τα *Cantos* είναι σαν να ειρωνεύονται το ίδιο τους το εγχείρημα, καθώς η γλώσσα τους φαίνεται να υποκύπτει στον παλιό πειρασμό της μίμησης, και άλλο δεν κάνει από το να υπογραμμίζει το γεγονός ότι ένας κοινός πολιτισμός πάντα κρύβει στιγμές και τόπους ανυπέμβλητων χασμάτων. Ζητούμενο επομένως για το κείμενο των *Cantos* δεν είναι μια γλώσσα που, κυρίως, να «ρέει». Σε πολλά χωρία η γλώσσα κοντοστεκεται, αν δεν σκαλώνει κιόλας στη δοκιμασία που επιβάλλει στον εαυτό της· όπως κάθε συνομιλία, εξάλλου, που μετράει τα λόγια της για να συνεχίσει με ζέση.

Στα *Cantos* έχουμε σύνταξη υπερβολικά ελεύθερη, για τις συνήθειες της αγγλικής, αλλά και περίτεχνα συγκροτημένη. Αξιοποιούνται, δηλαδή, αλλά και διευρύνονται οι δυνατότητες που παρέχει η απουσία κλιτικών καταλήξεων, ίσως προκειμένου ακριβώς να αντισταθμιστούν οι αδυναμίες που συνεπιφέρει η ίδια αυτή απουσία, όσες καθιστά ιδιαίτερα αισθητές η μεταφραστική πρόκληση αυστηρά κλιτικών γλωσσών. Έτσι λοιπόν: η χρήση του άρθρου και του συνδετικού ρήματος είναι αυστηρά εκλεκτική· τα διάφορα μέρη του λόγου βρίσκονται συχνά σε συντακτικές θέσεις ασυνήθιστες, ιδίως το ουσιαστικό, που διαρκώς

φορτίζεται σαν ρήμα ή επίθετο και χρησιμοποιείται επίμονα ως συνθετικό· αξιοποιείται η αμφισημία από πλευράς πτώσεων ή ρηματικών χρόνων και εγκλίσεων, όπως, επί παραδείγματι, η δυνατότητα ανάγνωσης ενός ρηματικού τύπου είτε ως αορίστου είτε ως απόλυτης μετοχής· οι προθέσεις και τα επιρρήματα, ιδίως στην κατασκευή περιφραστικών ρημάτων, παρατάσσονται εμφατικά, συγκεκριμενοποιώντας ή περιπλέκοντας συνιστώσες ενεργειών ή καταστάσεων.

Και γενικότερα: σχήματα λόγου, μετρικές φόρμες, δυνατότητες ονοματοποιίας, ιδιαιτερότητες ύφους μεταφέρονται από κείμενα άλλων γλωσσών, αλλά μόνον εκλεκτικά και αποσπασματικά, ασκώντας την πλαστικότητα της αγγλικής, χρησιμοποιώντας και καθιστώντας επίκαιρα κάθε είδους αποθέματά της, με τη διαρκή εναλλαγή πεζών και ποιητικών, προφορικών και γραπτών, κοινωνικών και ιστορικών τρόπων ή ιδιωμάτων της.^[5]

Εξάντληση των ορίων λοιπόν, αλλά κατ' εξαίρεσιν και μόνο κατά τόπους καταστρατήγησή τους: όταν η καταστρατήγηση αυτή θεωρείται αναγκαία, δηλαδή ενισχυτική μιας ακρίβειας που δεν αποκλείεται να εκφράζει απορία. Στο δοκίμιό του για τους μεταφραστές του Ομήρου και των αρχαίων ελληνικών γενικότερα (Pound 1954, ιδιαίτερα 268-269), ο Πάουντ θα επιστήσει την προσοχή σε ζητήματα μεθόδου, τα οποία ελέγχουν τη μεταφραστική ανοικειότητα, ιδίως στην περίπτωση ορισμένων διαστάσεων των ελληνικών οι οποίες παραμένουν, κατά τον Πάουντ, μη μεταφράσιμες (Pound 1954, 250). Επισημαίνει λοιπόν ο Πάουντ ότι η μίμηση της σύνταξης και του συνόλου των γραμματικών σχέσεων μιας κλιτικής γλώσσας από τα αγγλικά έχει αποβεί σε βάρος του ζητούμενου, δηλαδή της νοηματοδοτικής ισχύος: η αναπαραγωγή λέξεων που μόνο ρυθμική σημασία έχουν για το πρωτότυπο βαραίνει αναίτια τη μεταφραστική γραφή· ή πάλι, η ανατροπή της κανονικής, για την αγγλική, σειράς των λέξεων γίνεται συχνά πηγή περιττής σύγχυσης. Είμαστε προφανώς μακριά από την «κατά λέξιν» μετάφραση, ακριβώς χάριν μιας κυριολεξίας, με την έννοια της εύστοχης ανταπόκρισης στην πρόκληση της αναγνωσιμότητας του πρωτοτύπου.

Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι τα ταραγμένα, αλλά αυστηρά αυτοκυριαρχούμενα αγγλικά που φέρνει ο Όμηρος στο Canto I:

And then went down to the ship,
Set keel to breakers, forth on the godly sea, and
We set up mast and sail on that swart ship,
Bore sheep aboard her, and our bodies also
Heavy with weeping, and winds from sternward
Bore us out onward with bellying canvas,
Circe's this craft, the trim-coifed goddess.

Είναι και χωρία όπως αυτό του Canto V που μεταφέρει στα αγγλικά, με εμφανέστερη αναστάτωση, την πρόκληση της Σαφρούς («Προς Ατθίδα») αλλά και των σχετικών φιλολογικών και ερμηνευτικών αινιγμάτων:^[6]

Titter of sound about me, always,
and from "Hesperus..."
Hush of the old song: "Fades light from sea-crest,
"And in Lydia walks with pair'd women
"Peerless among the pairs, that once in Sardis
"In satieties...
Fades the light from the sea, and many things
"Are set abroad and brought to mind of thee,
"And the vinestocks lie untended, new leaves come to the shoots, North wind nips on the bough, and seas in heart

Toss up chill crests,
And the vine stocks lie untended
And many things are set abroad and brought to mind
Of thee , Atthis , unfruitful .

Είναι τέλος και το Canto XXIII όπου ο Στησίχορος (από διγλωσση, ελληνική-λατινική, έκδοση του *Αθηναίου Ναυκρατίου Δειπνοσοφισταί*) συνεπιφέρει τη ρητή αναφορά στις μεταφραστικές διεργασίες, στους δαιδάλους και τις απορίες τους, ανακόποντας κάθε ροή, προκαλώντας ίσως την απόγνωση του μεταφραστικού εγχειρήματος:

With the sun in a golden cup
and going toward the low fords of the ocean
Άλιος δ' Υπεριονίδας δέπας εσκατέβαινε χρύσειον
Όφρα δι' ωκεανοίο περάσας
ima vada noctis obscurae
Seeking doubtless the sex in bread-moulds
ήλιος, άλιος, άλιος = μάταιος
("Derivation uncertain." The idiot
Odysseus furrowed the sand.)
alixantos, aliothrephès, eiskatebaine, down into,
descended, to the end that, beyond ocean,
pass through, traverse
ποτί βένθεα
νυκτός ερεμνάς,
ποτί ματέρα, κουριδιαν τ' άλοχον
παίδας τε φίλους... έβα δάφναισι κατάσκιον
Precisely, the selv' oscura
And in the morning, in the Phrygian head-sack
Barefooted, dumping sand from their boat
Υperionides!

Και αυτά λοιπόν, ανάμεσα σε άλλα, πρέπει να δοκιμάσει να μεταφέρει η *Σπουδή των Κάντο I-XXX* στα νέα ελληνικά: παρακολουθώντας τα αγγλικά και τα σημάδια των δικών τους μεταφράσεων' λαμβάνοντας υπ' όψιν τις σημαντικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τα νέα ελληνικά σε σχέση με άλλες σύγχρονες γλώσσες, τόσο από πλευράς μορφολογίας, όσο και από πλευράς ιστορίας.

Θα κλείσω αναφερόμενος σε ορισμένα μεταφραστικά επακόλουθα των δύο αυτών διαστάσεων γλωσσικής διαφοράς. Πρώτη διάσταση, αυτή της μορφολογίας και της σύνταξης. Η γλώσσα μας παραμένει, εν πολλοίς, κλιτική, και άρα η μεταφραστική άσκηση πρέπει πολλές φορές να ακολουθήσει κατεύθυνση όχι μόνο διαφορετική, αλλά και αντίθετη της κατεύθυνσης των *Cantos*. Αλλιώς θα φορτιστούν, αίφνης, το ρήμα και το ουσιαστικό στις σχέσεις τους με την προσωπική αντωνυμία και το άρθρο, αντιστοιχώς, -τα οποία, με τη σειρά τους, θα ανακτήσουν πιο εύκολα τη δεικτική ισχύ τους. Ή πάλι, εκεί όπου τα αγγλικά *αντλούν* ή *πάσχουν* από την απουσία της κλιτικής κατάληξης, τα ελληνικά μπορούν να κινηθούν στα όρια του δυσερμήνευτου, και όμως αναγνώσιμου, καθώς τους το επιτρέπει μια σύνταξη που πλέκεται σχεδόν απεριόριστα, δίχως να περιπίπτει στον σολοικισμό.

Εξάλλου η γλώσσα μας αξίζει ίσως, μεταφράζοντας τις κλιτικές γλώσσες με τις οποίες τη φέρνουν σε επαφή τα *Cantos*, να διακινδυνεύσει ακόμη και το «κατά λέξιν», ασκούμενη στους μαιάνδρους μιας ομοειδούς σύνταξης και γραμματικής:^[7] η επιστροφή των νέων ελληνικών στα αρχαία ελληνικά, ή και στα λατινικά ακόμη, μέσω των αγγλικών του Πάουντ (στην περίπτωση, αίφνης, του Κάντο I), πρέπει να ακολουθήσει έναν δικό της δρόμο.

Ήδη περάσαμε στη δεύτερη διάσταση, η οποία και αφορά τη σχέση σύγχρονων γλωσσών με την ιστορία και, πιο συγκεκριμένα, τη σχέση της αγγλικής και της νέας ελληνικής με τα αρχαία ελληνικά. Ενδιαφέρει η ακόλουθη πλευρά του ζητήματος: τι ιδιαίτερες επιπτώσεις έχει στη γλώσσα της μετάφρασης το γεγονός ότι η μεταφραζόμενη γλώσσα μπορεί εύστοχα να χαρακτηριστεί ιστορικά «νεκρή» αλλά, συνάμα, και ιστορικά «οικεία»;

Εάν θεωρήσουμε ότι η ιστορία κυλάει, κατά βάσιν, σε δρόμους οριζόμενους με βάση κριτήρια εθνικο-γλωσσικά, τότε τις σχέσεις της αγγλικής με την αρχαία ελληνική ελέγχει το σχήμα του «ξένου» μάλλον, παρά το σχήμα του «νεκρού», επιβαλλόμενο ως οπτική γωνία προσδιοριστική της μετάφρασης. Μπορούμε πολλά να διδαχτούμε, νομίζω, από το πώς τα *Cantos* αντιμετωπίζουν και προσπαθούν, ίσως, να εξουδετερώσουν την περιπλοκή αυτή. Έχει σημασία, όμως, να σκεφτούμε, εκ παραλλήλου, με ακρίβεια, τι διαφοροποιεί, από την άποψη αυτή, τα νέα ελληνικά από τα αγγλικά.

Λέμε λοιπόν: τα εθνικο-γλωσσικά κριτήρια, ανεξάρτητα από τους κραδασμούς που υφίστανται σήμερα, λειτούργησαν, εκ των πραγμάτων, καθορίζοντας ιστορικές τύχες και εμπειρίες στο πλαίσιο της νεώτερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, τα νέα ελληνικά δοκίμασαν με εξαιρετική ένταση, και ακόμα δοκιμάζουν, την εμπειρία της συσχέτισης με τα αρχαία, ως τετελεσμένη ιστορική τους προέλευση και, επομένως, ως γλώσσα «νεκρή» μεν, «οικεία» δε. Συνέπεια: εκεί που τα αγγλικά ή άλλες σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες υποχρεώνονται, προκειμένου να αποκαταστήσουν σχέσεις με ιστορικά νεκρές γλώσσες, να αμβλύνουν ή και να παραγνωρίσουν τη διαφορά ανάμεσα στο «νεκρό» και το «ξένο», τα νέα ελληνικά μπορούν, απεναντίας, να επιμείνουν στη διαφορά αυτή, φωτίζοντας καίριες συνιστώσες της.

Δεν πρόκειται για μια ευκολότερη πρόσβαση της νέας ελληνικής στην αρχαία ή για μια καλύτερη κατανόηση των αρχαίων ελληνικών κειμένων από ελληνόφωνους αναγνώστες· τέτοιες υποθέσεις είναι απόρροια μιας καταχρηστικής ανάγνωσης του σχήματος της ιστορικής οικειότητας ως σχήματος ταυτότητας, βάσει της οποίας τα ιστορικά τετελεσμένα επιβιώνουν μέσω απογόνων. Άλλο είναι το σχετικό προνόμιο της νεοελληνικής: το αντίθετο σχεδόν. Πρόκειται για το εξής: ο ελληνόφωνος, αν δεν πλανηθεί πιστεύοντας ότι καταλαβαίνει τα αρχαία ελληνικά καλύτερα από τους άλλους, είναι σε θέση να αντιληφθεί σαφέστερα την ιδιαίτερη δυσκολία του εγχειρήματος της ανάγνωσης της «νεκρής» του γλώσσας, ως δυσκολία κατεξοχήν μεταφραστική· είναι σε θέση να καταλάβει καλύτερα, με άλλα λόγια, όχι τους αρχαίους και το πνεύμα τους, αλλά το γεγονός ότι, όταν όλα τα προβλήματα που ρυθμίζουν τις σχέσεις γλωσσών ξένων μεταξύ τους δείχνουν να έχουν λυθεί, μένει κάτι επιπλέον στη νεκρή γλώσσα, κάτι που φορτίζει αλλιώς το νόημα και δεν έχει ακόμα φανεί καθαρά, δεν έχει ακόμα μεταφραστεί επαρκώς - μένει η απόσταση του νεκρού από το ζωντανό, η οποία δεν εξαντλείται με τα μέσα που καλύπτουν την απόσταση ξένου από ξένο, γιατί απαιτεί, τελικά, άσκηση ιστορικής μνήμης.

Το κλειδί του προνομίου βρίσκεται, εν ολίγοις, στη διαυγέστερη διάκριση των βασικών σχημάτων του λόγου που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών γλωσσών. Αυτό, βέβαια, προϋποθέτει ότι θα διαβαστεί το σχήμα της ιστορικής συνάφειας, ή της συνομιλίας του ζωντανού με τον νεκρό του, σωστά: δεν θα διαγραφεί κάτω από το σχήμα του συγχρωτισμού με τον εγγύς ξένο, αλλά ούτε θα παρερμηνευτεί ως σχήμα οργανικής συνέχειας μέσα στον χρόνο.

Μετάφραση του «οικείου νεκρού»: τα νέα ελληνικά, φέροντας τα σημάδια μιας τέτοιας μεταφραστικής δοκιμασίας, θα αντλούσαν όφελος τόσο για τον εαυτό τους, όσο και για άλλες σύγχρονες γλώσσες, όσες τυχόν θα χρησιμοποιούσαν το παράδειγμά τους. Πράγμα που θα έθετε, εκ νέου, το ζήτημα του πώς τα αρχαία ελληνικά είναι γλώσσα «νεκρή» αλλά «οικεία», όχι μόνο για τα νέα ελληνικά, αλλά για μια ευρύτερη πολιτισμική παράδοση.^[8]

Προς το παρόν, ας αρκεστούμε στη διατύπωση του απλούστερου ερωτήματος όπου οδηγηθήκαμε: τι σημάδια μπορεί και πρέπει να αφήνει στα νέα ελληνικά το εγχείρημα της μετάφρασης των αρχαίων; Η

απάντηση μάλλον πρέπει να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι η ελληνική απόδοση αποσπάσματος της *Οδύσσειας*, ορμώμενη από το Canto I, είναι υποχρεωμένη να ακολουθήσει δρόμους διαφορετικούς τόσο από εκείνους των *Cantos*, όσο και από εκείνους των νέων ελληνικών, όταν μεταφράζουν τον οικείο νεκρό τους δίχως την ορατή διαμεσολάβηση φίλων ξένων.

Σημειώσεις

¹ Η ανακοίνωση στηρίζεται, ειδικότερα, στην εμπειρία της μετάφρασης στα ελληνικά του *A Draft of XXX Cantos* (Pound, υπό εκτύπωση), του πρώτου δηλαδή μέρους ή βιβλίου των *Cantos*, το οποίο δημοσιεύτηκε, ως αυτόνομο σύνολο, για πρώτη φορά το 1930.

² Ασφαλώς το ζεύγος «ζωντανό-νεκρό», αλλά και, εν μέρει, το ζεύγος «οικείο-ξένο», αναφερόμενα σε θέματα γλώσσας, είναι σχήματα λόγου, με έντονο το στοιχείο της προσωποποίησης: το πρώτο τονίζει τη σημασία και την ιδιαιτερότητα αποστάσεων ή διαφορών αποκρυσταλλωμένων μέσα στον ιστορικό χρόνο. Η διερεύνηση της σημασίας που αποκτούν τα σχήματα αυτά στην περίπτωση της μετάφρασης θα μπορούσε, ενδεχομένως, να φωτίσει κριτικά τη γενικότερη σημασία τους και τη χρήση τους σε ζητήματα πολιτισμού ή παιδείας.

Σε επίπεδο θεωρίας της γλώσσας, ή της μετάφρασης ειδικότερα, η σχετική βιβλιογραφία είναι, βεβαίως, μεγάλη. Δεν νομίζω ότι συγκεκριμένες παραπομπές θα βοηθούσαν ιδιαίτερα την ανακοίνωσή μου, η οποία κινείται σε τόπους κοινούς, διερευνώντας γνώριμες ιδέες, προσβλέποντας στο ιδιαίτερο όφελος που μπορεί να δώσει η συζήτηση και επαναδιατύπωση επίμονων ερωτημάτων. Αναφέρω, πάντως, ως βασική, κατά τη γνώμη μου, συμβολή στη διερεύνηση της σημασίας της μεταφραστικής πρακτικής σε σχέση με θέματα ρητορικής και ιστορίας το άρθρο του Paul de Man (1986).

³ Το μεγαλύτερο μέρος του Canto I μεταφράζει από τη ραψωδία λ της *Οδύσσειας*, με την παρέμβαση λατινικής μετάφρασης³ τα λεγόμενα «Malatesta Cantos» μεταφράζουν συχνά από επιστολές και ιστορικά συγγράμματα της εποχής της ιταλικής Αναγέννησης⁴: διάσπαρτα, εξάλλου, στα *XXX Cantos* βρίσκουμε μεταφρασμένα αποσπάσματα από βίους τροβαδούρων και από τραγούδια τους (πρόκειται για τη μόνη περίπτωση όπου μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο ποιητής μεταφράζει κατευθείαν από το πρωτότυπο).

⁴ Θα άξιζε, νομίζω, να διερευνηθεί πιο συγκεκριμένα το ζήτημα, με την παραβολή του τρόπου μετάφρασης διαφορετικών γλωσσών στα *Cantos*.

⁵ Αναφέρω και το διαφορετικό, απλό αλλά αρκετά σημαντικό, παράδειγμα των ιστορικών ονομάτων ή τοπωνυμίων που μεταφέρουν τα *Cantos*. Με τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου σπάνια γίνεται σαφές αν μεταφέρεται από μνήμης (και ίσως λανθασμένα) η τυποποιημένη γραφή ή μια παραλλαγή της στη γλώσσα προέλευσης, ή αν έχουμε την καθιερωμένη αγγλική απόδοση του ονόματος ή μια δική της παραλλαγή (σκωπτική ή υποκοριστική). Τα αγγλικά παίζουν και ο *Sigismondo Pandolfo Malatesta* γίνεται *Sigismundus*, *Sigismundo*, *Sigismund*, *Sidg*.

Ας σημειώσω εδώ και το εξής: πολλά από τα γνωρίσματα που ανέφερα παραπάνω ως χαρακτηριστικά της αγγλικής των *Cantos* ασφαλώς χαρακτηρίζουν, με τη μια ή την άλλη μορφή, την ποίηση του μοντερνισμού γενικότερα, ιδιαίτερα όταν προοιωνίζεται το πέρασμα στη λογοτεχνία του «μετα-μοντερνισμού». Το ότι στην περίπτωση του Πάουντ, τουλάχιστον, και μάλιστα των *XXX Cantos*, τα χαρακτηριστικά αυτά συναρτώνται άμεσα με μια συγκεκριμένη μεταφραστική πρακτική, ή με την ανάμνησή της, είναι υπόθεση που διατυπώνω με βάση τον τρόπο με τον οποίο, ως μεταφραστής κι εγώ, διάβασα την αγγλική των *Cantos* (επί παραδείγματι, μεγάλο μέρος του Canto II είναι, νομίζω, προσπάθεια ανταπόκρισης της αγγλικής στην πρόκληση του ομηρικού «παρα θίνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης»).

⁶ Βλ. την εκτενή και λεπτομερή αφηγηματική ανάλυση του χωρίου και της σύνθεσής του, σε άμεση συνάρτηση με τα σχετικά φιλολογικά προβλήματα, από τον Kenner (1971, 54-75).

⁷ Άς μου επιτραπεί η παρέκβαση: οι επίμονα, αν όχι ακριβώς «κατά λέξιν», πάντως «κατά σύνταξιν» μεταφράσεις του Σοφοκλή σε, αγνώριστα σχεδόν, γερμανικά από τον Hblderlin, χάνουν ίσως, κάτω από το βάρος σημαδιών που αγγίζουν την παραμόρφωση, πολλά από πλευράς αναγνωσιμότητας, κερδίζουν όμως άλλα τόσα, ακριβώς ως μεταφράσεις -όφελος λογοτεχνικό, που μεταφέρθηκε, ίσως, στη γλώσσα των τελευταίων ποιημάτων του γερμανού ποιητή.

⁸ Τα όρια μιας τέτοιας παράδοσης θα έπρεπε, αν διδασκόμασταν από τον Πάουντ, να συμπεριλαμβάνουν κάθε γλώσσα που συστηματικά μετέφρασε αρχαία ελληνικά, και όχι μόνον εκείνες που, βάσιμα ή αβάσιμα, αξιώνουν συγγένεια με την ελληνική αρχαιότητα σε επίπεδο «πνεύματος».

Βιβλιογραφικές αναφορές

DE MAN, P. 1986. Walter Benjamin's «The Task of the Translator». Στο *The Resistance to Theory*, 73-105. Μιννεάπολη: University of Minnessota Press.

KENNER, H. 1971. *The Pound Era*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.

POUND, E. 1954. *Literary Essays of Ezra Pound*. Επιμ. και εισαγ. T. S. Eliot. Λονδίνο: Faber and Faber.

-. 1986. *The Cantos of Ezra Pound*. Λονδίνο: Faber and Faber.

-. Υπό εκτύπωση. *Σπουδή των Κάντο I-XXX*. Μτφρ. Γιώργος Βάρσος. Αθήνα: Πατάκης.